

İNSAN ONURU: FELSEFİ TEMELLERİ, POZİTİF HUKUKTA KULLANIMI VE SOYUT EVRENSELÇİLİK ELEŞTİRİLERİ

Dr. Anıl AYGEN*

Öz

Çalışmamız, II. Dünya Savaşı sonrasında galip güçlerin kurduğu düzende “insan hakları”nın, yaşanan felaketlere karşı bir çözüm olarak sunulurken zamanla eleştiriye kapalı bir kutsallığa dönüştüğünü ileri sürmektedir. Bu kutsallığın temel dayanağı olarak ileri sürülen “insan onuru”nun evrensel ve zamandan bağımsız bir kaynak olarak sunulması bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysa kültürel rölativizm ışığı altında insan onurunun coğrafyadan ve kültürden bağımsız evrensel bir tanımını yapmak mümkün değildir. Bu bağlamda kavramın tanım ve gerekçelendirilmesinin zorluğu bir yana İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin onuru merkezî bir değer olarak zikretmesine rağmen içi boş bir kavram olarak bırakmasının yarattığı belirsizlik başlı başına İnsan haklarının gerekçelendirilmesinde de bir problem olarak karşımıza çıkmakta, insan onuru insan hakları ihallerinin meşru gerekçesine dönüşebilmektedir. Bu açıdan Marx, Burke ve Schmitt’in teorilerinden faydalanarak soyut onur ve hak söyleminin ideolojik ve apolitikleştirici işlevini tartışarak “örtüşen konsensüs” iddiasının çoğu kez Batı-merkezli evrensellik propagandasına dönüşmesi çalışmamızın dikkat çekmek istediği asıl noktadır.

Anahtar Kelimeler

İnsan Hakları • İnsan Onuru • Dignitas • Batı Merkezçilik • Burjuvazi

* Arş. Gör. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İ.İ.B.F. Kamu Yönetimi Bölümü, Hukuk Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tokat, Türkiye | Res. Assist. Dr., University of Tokat Gaziosmanpaşa Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Law, Tokat, Türkiye.

✉ a_aygen@anadolu.edu.tr • ORCID 0000-0002-4025-6436

🔍 **Atıf Şekli** | **Cite As:** AYGEN Anıl, “İnsan Onuru: Felsefi Temelleri, Pozitif Hukukta Kullanımı ve Soyut Evrenselçilik Eleştirileri”, *SÜAMYOD.*, C. 9, S. 1, 2026, s. 1-18.

🔍 **İntihal** | **Plagiarism:** Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. | This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

HUMAN DIGNITY: PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS, APPLICATIONS IN POSITIVE LAW AND CRITIQUES OF ABSTRACT UNIVERSALISM

Abstract

Our study discusses how “human rights,” established as a solution to the catastrophes of World War II by the victorious powers, gradually transformed into an unquestionable sanctity within the post-war order. The concept of “human dignity,” presented as the fundamental basis of this sanctity, is problematically portrayed as a universal and timeless principle. In this context, beyond the general issues of defining and justifying the concept, the Universal Declaration of Human Rights’ reference to dignity as a central value—without offering a clear definition—emerges as a significant source of ambiguity and a fundamental problem in the justification of human rights. In positive law, human dignity becomes visible both through the state’s obligation of non-interference and its responsibility for socio-economic protection. From this perspective, drawing on the lines of Marx, Burke, and Schmitt, our study highlights the ideological and depoliticizing function of abstract rhetoric on dignity and rights, emphasizing how the so-called “overlapping consensus” often devolves into a Western-centric universalist narrative.

Key Words

Human Rights • Dignity • Dignitas • Western Centrism • Bourgeoisie

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, kazanan güçler tarafından tasarlanan yeni dünya düzeninde, yaşanmış korkunç olaylara karşı bir çözüm olarak sunulan ilkelerden biri ve kuşkusuz en önemlisi ve popülerleri “insan hakları” kavramı olmuştur. İnsan haklarının ortaya koyduğu değer, Soğuk Savaş boyunca çeşitli yönlerden tartışmalara konu olmuştur. Her insanın, insan olması itibarıyla kendiliğinden sahip olduğu değeri gerekçelendirebilecek pek çok felsefi akım veya siyasal ideolojiden, bahsedilebilir. Buna bağlı olarak 20. Yüzyılın ikinci yarısı boyunca dünyanın belirli bir bölümüne hâkim olan Doğu Bloku; mücadele ettiği Batı’nın savunuculuğunu yaptığı, insan haklarının da arasında bulunduğu, bu “soylu” değerler sepetini çok farklı bir şekilde yorumlayarak bir alternatif sunmuştur. Ancak soğuk savaşın bitimiyle bu alternatifler ortadan kalkmış, kutsallık zırhına büründürülmüş Batı’nın “soylu” değerleri doğruluğunu dünyaya “ispat etmiştir”. Bu değerler

artık sorgulanamaz, eleştirilemez, farklı yorumlanamaz kutsallar haline gelmiştir¹.

Günümüzde insan haklarının ne olduğu sorulduğunda alınacak muhtemel cevap; herkesin, sırf insan olmasından dolayı, her şart altında sahip olduğu haklar olacaktır. Ancak bu hakların gerekçesi soyut bir başka kavrama göndermede bulunur, insan onuru. İnsan onuru bu bağlamda insan haklarının varlık sebebidir. İnsan haklarının korunması günümüzde politik alanın olmazsa olmaz söylemlerinden birini teşkil ettiğine göre, hayatın her alanında karşımıza çıkan bu “kutsal”ın temelini sorgulamak gereklidir.

Bu çalışmada, insan haklarının temeli ve gerekçesi olduğu söylenen, insan onuru kavramı incelenecektir. Öncelikle kavramın tanımsızlığı sorunu ve mevcut yaklaşımlar değerlendirilecektir. İnsan onurunun evrensel ve zamandan bağımsız bir temel gibi sunulmasının hangi açılardan problemli olabileceğini; kavramın tarihsel, sınıfsal ve siyasal bağamlardan koparıldığında nasıl ‘dokunulmaz’ bir söyleme dönüşebildiğini Marx, Burke ve Schmitt’in bakış açıları üzerinden gösterilecektir.

I. İNSAN ONURU KAVRAMI

A. İnsan Onuru Kavramının Tanım Sorunu

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin başlangıç hükmünde insan onurunun evrensel insan haklarının koruduğu yüce bir değer olarak ifade edilmesi, farklı kültürler tarafından yeni yorumları da beraberinde getirmiştir. Zira Beyannamenin temel felsefesi Batı Dünyası dışındaki ülkelere yabancıydı. Bu yabancılığa karşın yeni sistemde var olabilmek için her toplum ya bu felsefeyi kabul etmeli ya da kendi alternatifini sunmalıydı. Bu bağlamda farklı dini/milli/kültürel geleneklerin temsilcileri, kendi geçmişlerinde insan onurunu bulabilmek için arayışlara giriştiler². İnsan onuru kavramıyla ilişkili olabileceği düşünülen hak temelli kendi kavram ve pratikleri yeniden farklı bir gözle inceleme konusu yaptılar. Farklı coğrafyalardaki tüm bu uğraşlara karşın insan onuruna kendi yaklaşımlarının, salt teorik bir insan onurunun

¹ İnsan haklarının seküler *inanılmaya* zorunlu olarak ihtiyaç duyması ve bu bağlamda sorgulanamaz ve tartışılmaz bir inanç alanına dönüşmesi üzerine bkz. **FERON**, Henri. Human Rights And Faith: A ‘World-Wide Secular Religion’?, Ethics & Global Politics, 2014, c.7, s.4, ss. 194-195

² **MCCRUDEN**, Christopher. Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights, ILLJ Working Paper 2008/8, New York University School of Law, s.18

varyantı olarak kalması yeterli değildi. Egemen Batı anlayışıyla uyumlu olması da 2. Dünya savaşı ortaya çıkan uluslararası siyasete dayalı olarak politik bir gereklilik olarak karşımıza çıkar. Böylece farklı ekollere, kültürlerle ve dinlere mensup entelektüeller, tarihçiler, ilahiyatçılar bu yeni bağlam içinde kendi kutsal ve klasik metinlerini yeniden yorumladılar, dolayısıyla geçmişlerini “yeniden inşa” etmeye teşebbüs ettiler.³ Böylece, insan hakları evrensel kabullere dayalı standartlara, insan onuru gibi sorgulanamaz ve inanca dayalı temellere kavuşmuştur.

Günümüzde insan hakları kavramı insan onuru yerine de kullanıldığı hem literatürde hem de gündelik hayatta görülmektedir. Bu bir yere kadar anlaşılabilir bir durumdur, zira iki kavram yakın ilişkilidir. Ancak bu ayrımı yapabilmek için, insan onurunun, insan haklarının temellendirilmesinde başat bir role sahip olduğunu hatta temel ilke olarak kabul edildiğini belirtmek gerekir.⁴ İnsan hakları, insanın bir sebepten ötürü sahip olduğu özsel değerin, korunması ve yüceltilmesi için sahip olunan haklardır. Her insanın sahip olduğu bu özsel değere de insan onuru denilmektedir. Gerekçelendirilmesi olmadan yapılan bir insan onuru tanımı, insan haklarını şekli bir eşitliğe indirgeme tehlikesini bünyesinde barındırmakta ve insan haklarının temellendirilmesi konusunda bir zayıflık olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan onurunun tam olarak anlaşılabilmesi için bu sebeple felsefi temellerini incelemek gereklidir.

B. İnsan Onurunun Felsefi Temelleri

İnsan Onuru (Human Dignity) kavramındaki onur sözcüğü, Türkçe sözlük anlamıyla insanın kendine karşı duyduğu saygı, şeref, öz saygı, haysiyet, izzetinefis olarak tanımlanmıştır.⁵ Dignity kelimesinin kökeni Latince'dir. Latince'de; değerli anlamındaki dignus, bu değere layık anlamına gelen dignitas kelimesi türetilmiştir. Dignitas Antik Roma'da, bir erkek vatandaşın kişisel itibarı, ahlaki konumu ve etik değeri de dahil olmak üzere hayatı boyunca edindiklerinin (gravitas) yanı sıra ailesinin itibarı ve konumu nedeniyle saygı görme ve sahip olduğu itibara uygun davranılmasını isteme hakkıdır. “Dignitas”ı klasik anlamıyla doğrudan

³ DURAN, Asım. İnsan Onuruna İlişkin Farklı Perspektifler, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi 18, no. 2, 2018, s.106.

⁴ MCCRUDDEN, Christopher. Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights, IILJ Working Paper 2008/8, New York University School of Law, s.20

⁵ <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 13.05.2025.

karşılayan Türkçe bir kelime yoktur.⁶ Dolayısıyla "dignitas"ın Türkçe'ye çevirisi için "haysiyet" ve "prestij", "karizma" ve "kişisel saygıdan gelen güç" gibi ifadeleri kullanmak mümkündür. Ancak burada önemli olan husus, doğuş ile kazanılan aristokratik bir değere değil, hayat boyunca kazanılan ve ailenin toplum içinde bilinen ve sahip olduğu değerlere yapılan atıftır. Bu değer kişinin, toplumda sahip olduğu konumunu temsil eder. İnsanın, insan olmakla sahip olduğu konum bu bağlamda ilk anlamına referansla "dignity" ile karşılanmış ve Türkçe'ye haysiyet ile aynı anlamda kullanılan "onur" kavramı ile çevrilmiştir.

Antik Roma'da şan, şöhret ve güce duyulan saygıyı kasteden dignitas, Hristiyanlığın egemenliğiyle birlikte bugünkü insan onuru kavramına benzer yeni bir bakış açısı getirmiştir. Eski Ahit'in Yaratılış Kitabı'nda 1.27-28'de belirtildiği üzere insan Tanrı'nın görüntüsünde yaratılmıştır. Tanrı tarafından yaratılan insan kutsanmış ve bu dünya onun hakimiyetine teslim edilmiştir. Bu metinden, her insanın aslında özel olduğu fikri çıkmaktadır. Bu durum omnipotent ve mutlak iyi Tanrı'nın insana değer verdiğini göstermektedir. Eğer bu sıfatlara sahip bir Tanrı bile insana bu kadar değer veriyorsa, insan insana evleviyetle gereken değeri ve saygıyı göstermelidir.

Hristiyanlıkla birlikte ortaya çıkan ve Hristiyanlık öncesi Antik Roma'daki anlayıştan radikal kopuş, tamamen eşitlikçi bir düzen getirememiştir. Orta Çağın başından devrimler çağına değin soyluluk, ruhbanlık gibi sınıfsal ayrımlar bu değeri oldukça kısıtlı bir alana hapsedmiş, onur belli bir zümrenin aidiyetine indirgenmiştir.⁷ Bu anlayışı Augustinus'un Tanrı Şehri eserinde görebilmek mümkündür. Augustinus'a göre, mükemmel olan Tanrı'nın Şehridir, burada herkes iyi ve eşittir, onun bozuk bir kopyası olan Dünyevi Şehir de bütün eşitsizliklerin, ahlaksızlıkların ve kötülüğün merkezidir. Ancak kurtuluş her zaman mümkündür.⁸ İşte bu anlayış, ilahi bir gerekçeyle de olsa, insanın *kurtarılabilme* potansiyelinden kaynaklı bir öz değer fikrini oluşturmuştur. İnsanın potansiyelinin değerli olduğu fikrinin seküler bir temele oturtulabilmesi aydınlanma çağı ile birlikte olacaktır. Fakat yine

⁶ DONNELLY, Jack. Universal Human Rights in Theory and Practice. Ithaca and London: Cornell University Press, 2013. s.122.

⁷ DONNELLY, Jack. Universal Human Rights in Theory and Practice. Ithaca and London: Cornell University Press, 2013. s.125.

⁸ DONNELLY, Jack. Universal Human Rights in Theory and Practice. Ithaca and London: Cornell University Press, 2013. s.120.

de artık tüm insanlar kendilerinden hiçbir şekilde alınamayacak bir öz değere sahip olduğu kabulü ortaya çıkmıştır. Burada evrensellik iddiasının da ilk emarelerini de görmek mümkündür.

Aydınlanma Çağı'yla birlikte dinin kamusal hayattaki etkisi azalmıştır. Benzer bir tarihsel kırılmayla feodalite ekonomik bir sistem olarak, uzun zaman önce ortadan kalkmış bazı ülkelerde ise yalnızca kağıt üstünde olarak varlığını devam ettirebilmiştir, politik karar alma mekanizmalarından soyutlanmış vaziyettedir. Bu demektir ki; 1000 yılı aşkın süredir Avrupa'ya hâkim olan değerler sistemi büyük ölçüde dönüşüme uğramıştır. Dünyevi siyaseti sınırlayan Kilise artık gücünü kaybetmiş, soya dayalı sistem işlevini neredeyse tamamen yitirmiş ve insanlar sınırsız bir devlet gücüyle karşı karşıya kalmışlardır. Bu bağlamda insana değer verdiği söylenen ilahi açıklama artık kamusal alanda yer almamaktadır. Bu durum yeni bir değerler sisteminin doğuşuna yol açacaktır. Üstelik bu dönemde yaşanan devrimlerle geleneksel sınıflar artık ortadan kaldırılmıştır. Dolayısıyla sınıf farkı olsun olmasın sahip olacağı bir öz değer artık söz konusudur. Dahası bu yeni değerler sistemi, zamanın ruhu gereğince, ilahi bir temellendirmeye dayanmayacaktır.

Kant, onur kavramını doğrudan insanın varlığı ile temellendirerek, Antik ve Orta Çağ'daki hâkim anlayışların merkezinde yer alan güç, soyluluk, itibar ve toplumsal konum gibi dışsal unsurları reddetmiş ve bu kavrama dair yeni bir yaklaşım geliştirmiştir. Ona göre onur, insanın doğuştan sahip olduğu ve akıl yetileriyle bağlantılı olan, bireyin kendi kendini yönetme kapasitesine dayanan içsel bir değerdir (inherent dignity)⁹. Kant'ın bu anlayışı, daha sonra gelişen modern ve eşitlik temelli kuramların temelini oluşturmuştur. Kant'ın ortaya attığı fikirlere paralel bir biçimde günümüzde çeşitli insan hakları bildirgeleri ve hukuki düzenlemelerin altında yatan düşünce, bireyin yalnızca insan olması nedeniyle bir değere ve onura sahip olduğu fikridir. Bu bağlamda Kant, insan onuru kavramını İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde yer aldığı şekliyle çağdaş anlayışa taşıyan önemli bir düşünür olarak karşımıza çıkar.

Kant'a göre Amerikan ve Fransız Devrimleri bir taraftan siyaseti demokratikleştirirken öte taraftan orta çağda belli bir zümreye hasredilen

⁹ KANT, Immanuel, *Groundwork of the Metaphysics of Morals* (11th ed.), (M. J. Gregor, Trans.), Cambridge University Press, 2006, s.42

itibarı ve dolayısı ile onuru bir ayrıcalık olmaktan çıkararak bütün topluma ait kavramlara dönüştürdü. Başka bir deyişle, evrensel haklar ve insan onuru, geç modern Batı dünyasında birlikte gelişmiş ve biri diğerini gerekçelendirmiştir.¹⁰ Bundan dolayı bizzat insan olmanın kendisi onur sahibi olmanın gerekçesi olarak karşımıza çıkar.¹¹ Kant'a göre; insanın sırf insan olmasından kaynaklanan, kendisine içkin bir değeri vardır. İnsan akıl sahibi ve otonomdur. Bu otonomi insana kötüyü yapabilme şansına rağmen iyiyi yapma kapasitesini de beraberinde içermektedir. İşte bu kapasite insanın onurudur ve bu onura saygıdan dolayı insan asla araçsallaştırılmaz.

Bir başka gerekçelendirme ise aşkınlıkla mümkündür. Aşkınlık; temel bir aksiyomdur, tanımlanamaz ve sorgulanamaz. Bu evrene içkin değildir. Ortak bir ahlakilik iddiası da aşkın bir normdur. Semavi dinlerdeki tek, mutlak güçlü ve iyi Tanrı gibi bu dünyaya içkin olmayan şey de aşkındır, dolayısıyla böyle bir inancın normları da aşkın kabul edilebilir¹². Semavi dinlerdeki Tanrı kavramının ne kadar aşkın olduğu da kuşkusuz inanca ait bilmelerin tartışma alanıdır ve yalnız bilginin konusu edilemez, ancak a priori bilinen ve başka bir müdahale de bulunulamayan bir bilgi iddiası olarak karşımıza çıkar ve inanca dayanmayan tartışmaların dışındadır. İnsan onuru kavramı da bu bağlamda benzer bir biçimde epistemolojik bir tartışmanın içinde yer almak için gerekli dayanaktan yoksundur. O yüzden inanca ihtiyaç duyar ve bir ön kabul olarak insan haklarının temellendirilmesinde rol oynar.

İnsan haklarının kökenleri, "insan doğası" kavramıyla yalnızca sınırlı bir ilişki içindedir. İnsan hakları, sadece hayatta kalmak için değil, aynı zamanda onurlu ve anlamlı bir yaşam sürebilmek için gereklidir. Uluslararası insan hakları belgelerinde de vurgulandığı üzere, bu haklar insan varlığının özünde bulunan onurdan doğar. Bu vurgu iki açıdan önemlidir. Bunlardan ilki insanın *onur* sahibi bir varlık oluşu evrensel hukuk önünde bir ön kabul olarak tartışılmaya kapalıdır. Böylece insanın sahip olduğu iddia eden değer aşkın bir konum elde eder. Diğer yönden

¹⁰ PELE, Antonio. (2016). Kant On Human Dignity. A Critical Approach. Espaço Jurídico Journal of Law, 2016, c.17, s.2, ss. 504

¹¹ SULMASY, Daniel. «Human Dignity and Human Worth.» Perspectives on Human Dignity: A Conversation içinde, yazar Norelle Lickiss Jeff Malpas, 9-18. Dordrecht: Springer, 2007. s.10.

¹² ÖZKAN Fatih, Duns Scotus'ta Tanrı ve Ahlâk Yasası, Beytulhikme An International Journal of Philosophy, 2019, s.187

ise insan haklarının ihlali, çoğu zaman bireyin temel ihtiyaçlarını karşılamasını tamamen engellemez; ancak bireyin insan olarak taşıdığı değeri ve onuru reddeder. Bu nedenle insan hakları, sadece yaşamak için değil, insana yakışır bir yaşam sürdürebilmek için vazgeçilmezdir. Bu hakların dayandığı insan doğası ise bilimsel bir veri olmaktan ziyade insanın varoluşuna dair ahlaki bir varsayım ve inançtır.¹³

İnsanın değeri ve onuruna ilişkin yaklaşımların farklı kültürel geleneklerde ve tarihsel dönemlerde sürekli değişim gösterdiğini kabul etmek gerekir. Bu durum, insan onurunun Thurner'ın ifadesini bu bağlamda ele alırsak "evrensel geçerlilik beklentisi" ihtiyacından ileri gelmektedir. Bu geçerlilik genellikle içinde bulunulan koşullara göre farklılaşarak yeni anlamlar kazanmış ve çoğu zaman Thurner'ın de belirttiği gibi aşkınlıkla ilişkilendirilmiştir¹⁴. Çünkü insan haklarının bağlayıcı olabilmesi için yalnız güncel ahlaki değerlere uygunluk değil bunun da ötesinde çok daha geçerli nedenlere ihtiyacı vardır. Dini ve ahlaki geleneklerin bu temelin inşasında oynadığı rol göz ardı edilmemelidir. Çünkü bu gelenekler sayesinde, insanın değeri ve onuruna dair tarihsel bir bilinç ve tecrübe biçiminde ahlaki ve teolojik bir mesele ortaya konmuştur. Bu noktada, Jürgen Habermas, insan onuru kavramını benzer bir biçimde ele alır.

Habermas'a göre, insan onuru kavramı yalnızca farklı geleneklerde ortaya çıkan çeşitli olguları birbirine bağlayan bir unsur değildir. Aynı zamanda bu kavram, tüm temel hakların anlamını ve değerini dayandırdığı ahlaki bir "kaynak" işlevi görür. Bu nedenle insan onuru düşüncesi hem etik hem de hukuki açıdan olumlu bir niteliğe sahiptir.¹⁵ Habermas'a göre bu kavramın anlamı ve işlevi, içinde bulunulan bağlama göre farklılık gösterebilir. Tarihsel ve toplumsal bağlamda insan onurunun çeşitli yönleri gerek ahlaki gerekse hukuki açıdan onur zedeleyici tecrübeler üzerinden görünür hale gelmiştir¹⁶. Bu nedenle

¹³ **GÜRBÜZ**, Ahmet. «İnsan Haklarının Filozofik Temelleri.» *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, 2010: s.74.

¹⁴ **THURNER**, Martin, «İnsan Hakları, İnsan Onuru ve Hristiyanlık.» *İnsan Onuru: İslam ve Hristiyanlıktaki Temelleri (Sempozyum Bildiri Kitabı) İçinde*, Ankara, 2004, s.51.

¹⁵ **HABERMAS**, Jürgen. «The Concept of Human Dignity and The Realistic Utopia of Human Rights.» *Metaphilosophy*, c.41, s.4 (2010): 464-480. ss. 466-467

¹⁶ **HABERMAS**, Jürgen. «The Concept of Human Dignity and The Realistic Utopia of Human Rights.» *Metaphilosophy*, c.41, s.4 (2010): 464-480. ss. 467

insan onuruna ilişkin tarihsel deneyimler ilk olarak bireylerin yaşadığı acılarla ortaya çıkmış, sonrasında ise hukuki düzenlemelere yansımıştır. Bu ikili yapı bir yandan bireysel vicdanı harekete geçirirken öte yandan insan hakları konusunda toplumsal ve hukuki sorumlulukları gündeme getirmektedir.¹⁷ Habermas için; insan onuru yaşanan korkunç olaylara karşı edinilen tecrübelerin sonucudur. Bu sonuçtan çıkarılan dersler ahlaka ve hukuka kaynak eder. Kuşkusuz böyle bir temellendirme toplumdan topluma farklılık gösterecektir.¹⁸

İnsan onuru, sanki derin bir temel sağlamış gibi görünen, belirsiz bir kavram olmakla eleştirilmektedir. Onur, bir taraftan hoşagiden ve sahip olunması gerekli bir kavram olarak karşımıza çıkar. Öte yanda ise içeriğinin ve sınırlarının belirsizliğini de kendi bünyesinde taşımaktadır. Acı deneyimler ile görünürlük kazanan-veya insan hakları ihlallerinin yaşanmaması için bir çare olarak üretilen- kavram dayanağı olduğu insan hakları yerine kullanılarak sınırları muğlak ve kullanışlı bir kavrama dönüşmüş ve hatta insan haklarının ihlali için de ironik bir biçimde bir gerekçeye dönüşmüştür¹⁹. Bu soruna çözüm olarak insan onuru, insanın bazı özel niteliklerden kaynaklanıyormuş gibi sunulur. Özellikle Kant ile birlikte özerklik ve akıl, insan onurunun temeli olarak ifade edilir²⁰. Hristiyan öğretilerinde insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığı fikrine genellikle insan onurunun temeli olarak başvurulur²¹. Bu temellendirmeleri kabul etmeyenler ise insan onurunu bir aksiyom olarak kabul etmekten yanadır. Yani, eğer insanın bir değeri yoksa da yaratılmalıdır adeta. Bu değer; aşkın, sorgulanamaz, mutlak bir kabul gerektirir. Tarihten alınan dersler dolayısıyla, bütün ahlak, siyaset ve hukuk tartışmalarının temel tartışılmaz normu insan onuru olmalıdır. Başka bir görüşe göre; insan onurunun fazla bir açıklamasının

¹⁷ DURAN, Asim. «İnsan Onuruna İlişkin Farklı Perspektifler.» Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi c.18, s. 2 (2018): 101-121. ss.107.

¹⁸ EROĞUL, Nebile. “Evrensel İnsan Hakları mı Kültürel Görelilik mi? Aristoteles, Kuçuradi ve Kant’ın Düşüncelerinde İnsan Olanakları ve Hakları”. *İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* c.4 s.1, 2025 ss. 99.

¹⁹ ŞENGÜL, Taylan, ve AYGEN Anıl. “Arendt ve Douzinas’ın Düşüncelerinden İnsan Haklarını Okumak”. *İnsan Hakları Yıllığı* s.41, 2024, s. 112.

²⁰ EROĞUL, Nebile. “Evrensel İnsan Hakları mı Kültürel Görelilik mi? Aristoteles, Kuçuradi ve Kant’ın Düşüncelerinde İnsan Olanakları ve Hakları”. *İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* c.4 s.1, 2025 ss. 121.

²¹ TÜRE, Fatih. «İnsan Haklarının Normatif Kökeni», Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s.32, 2014, s.158-159.

yapılmasına gerek yoktur. Kendisine saygı duyulması için başkasına saygı duymak gibi bir sosyal empati yeterlidir.²²

İnsan haklarını geçen yüzyılda uluslararası bir konsensüsün oluşturduğu siyasi bir adalet anlayışı olarak kabul eden Rawls ve Donnelly, insan onurunun da insan haklarından daha derinlerde yatan, ancak üzerinde ortak birtakım fikir birliğinin mevcut olduğu yarı temellendirilmiş bir kavram olduğunu öne sürmektedir²³. Bu yazarlara göre, öğretiler insan onuruna farklı gerekçeler sağlar. Ancak bu açıklamaların bir kesişim kümesi vardır ve bu kesişim insan onurunun bazı ortak değerlere dayandığını göstermektedir. Zira her farklı görüş istediği kaynaktan beslenebilmektedir. Böylelikle de ayrıntılardaki farklılıklarına rağmen, uluslararası insan hakları hukukunu oluşturacak bir birikim mevcuttur. Bu nedenle, her ne kadar “insan onuru kavramı klişe noktasına kadar her yerde bulunur hale gelmiş” olsa da bir klişe olmanın ötesinde anlama sahiptir. İnsan hakları ve insan onuru üzerine örtüşen bir konsensüs açıklamasının en önemli yanlarından biri, dini ve laik/hümanist temeller arasındaki ihtilafı bir kenara bırakmasıdır. Her iki taraf da kendi yoluna sahip olabilir, çünkü insan hakları ve insan onuru üzerine uzlaşma amaçları açısından bu anlaşmazlık önemli değildir.²⁴ Ancak hangi açıdan yaklaşıldığından bağımsız olarak insan haklarının mutlak evrensel niteliğine uyacak bir temellendirme sadece metafizik temellere dayandırılabilir gibi görünmektedir.

İnsan onuru kavramı “özgürlük” kavramına benzer biçimde “soyut” ve içeriği bir deyişte anlatılamayacak kadar karmaşık bir kavramdır, fakat salt kendisi bir insan hakkı değildir. Yukarıda açıklandığı gibi insan onuru, insan haklarının temelini oluşturmaktadır. Başka bir bakış açısına göre ise insan hakları insan onurunu gerçekleştirmekte bir araçtır. Bu bağlamda “olan” (insan hakkı) ve “olması gereken” (insan onuru) iki kavram mevcuttur.²⁵ İnsan onuru

²² DONNELLY, Jack. *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2013. s.131.

²³ YILDIZ, Necip. Rawls’ Conceptions of Constitutional Consensus and Overlapping Consensus in View of the Democratization Literature. *Ardahan Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c.2 s.3, 2016, 42-45

²⁴ DONNELLY, Jack. *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2013. s.132.

²⁵ DOĞAN, İlyas. «Alman Öğretisinde İnsan Onuru ve Güncel Sorunlar Hakkında Kısa Bir Giriş.» *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* c.13, s. 2, 2005, s.56.

kavramı böylelikle hem insan hakları için bir gerekçe hem de insan haklarıyla ulaşılmaması gereken bir hedef halini alır. Sonuç olarak insan onuru; her insanın değerli olduğu kabulünün ortaya çıkardığı bir kavramdır. Bu yüce değere saygı duymak, onu ilerletmek, geliştirmek, gerçekleştirmek gerekir, bunun için de insan hakları vardır. Fakat gerek insan onurunu ortaya çıkaran ön kabullerin gerek insan haklarının amacı olarak insan onurunun korunması ihtiyacı için somut bir dayanak bulmak mümkün değildir. Bu haliyle metafizik ve a priori bir kavram olan insan onuru, suistimale açık bir biçimde insan haklarının ihlali içinde ironik bir biçimde sebep teşkil eder²⁶. Pozitif hukuktaki görünümünün bu muğlaklıktan sıyrılammış olması insan onuru kavramının görüleceği üzere kötüye kullanımına açık kapı bırakır.

II. İNSAN ONURUNUN POZİTİF HUKUKTA GÖRÜNÜMÜ

İnsan onuru kavramı günümüzde iki farklı boyutu ile ele alınmaktadır. Bunlar (1) devletin bireyin vücut tamlığına, kişisel dünyasına saygı göstermesi ve (2) bireyin sosyal- ekonomik ortamda piyasa koşullarının insafına terk edilmeyip bu alanda karşılaştığı açmazlarda yalnız ve korumasız bırakılmamasıdır. Bireyin işkenceden korunması gibi konularda önemli oranda sağlanan gelişmeye karşılık kâr mantığına dayalı kapitalist ekonomi anlayışının dünya çapında hakim bir ideoloji haline gelmesinin de etkisiyle bireyin sosyal ve ekonomik alanda haklarından yararlanması konusunda devlet desteği tedricen geri plana çekilmektedir.²⁷

Alman anayasası örneğinde olduğu gibi “insan onuru” kavramına anayasalarda yer verilmesinin tarihsel sebepleri de vardır. Özellikle II. Dünya Savaşı öncesi ve sırasında yaşanan vahşetler kamu otoritesi karşısında insana olan saygının sağlanmasının ne denli önemli olduğunu göstermiştir. Nazi dönemi Almanya’sında yaşanan insanlık dışı olaylar savaş sonrası Alman Anayasasına egemen olan hukuk anlayışını somutlaştıran bir düzenleme olarak karşımıza çıkmaktadır²⁸. Alman Anayasası md.1/I de açıkça yer verilen insan onurunun dokunulmaz olduğuna ilişkin madde Alman tarihiyle doğrudan ilişkilidir. İnsan onuru

²⁶ **ÖZDEMİR** Ali Murat, **AYKUT** Ebubekir, Marksizm ve Hak Kavramı: Kuramsal Bir Yaklaşım Denemesi. İnsan Hakları Yıllığı, c.28, 2010, s. 40

²⁷ **ÖZDEMİR** Ali Murat, **AYKUT** Ebubekir Marksizm ve Hak Kavramı: Kuramsal Bir Yaklaşım Denemesi. İnsan Hakları Yıllığı, c.28, 2010, s.41

²⁸ **ÇELİK**, Elif. “İnsan Hakları Hukukunda İnsan Onurunun Yeri ve Rolü”. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 9, s. 2, 2019, s. 295

kavramına açıkça yer verilen Alman Anayasası aynı zamanda yargı kararlarında da insan onuruna ilişkin tanım ve nitelermelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu anlamda Alman Anayasa Mahkemesi çeşitli kararlarında²⁹ insan onurunu “bütün temel hakların kökü” olarak nitelermekte ve devletin insan onurunu da korumakla mükellef olduğuna işaret etmektedir. Bu da göstermektedir ki insan onuru, insan hakları hukukunun en temel kavramlarından biri olarak, yargı kararlarını etkilemektedir ve etkilemeye devam edecektir.³⁰ Fakat kavrama sadece anayasalarda, kanun metinlerinde ve yargı kararlarında yer vermenin – devletler hukuku ve devletler arası ilişkilerde çifte standartlar terk edilmediği sürece- tek başına bir mana taşımaz. Öte taraftan, Ranciere aynı görüşte değildir, Ranciere’e göre: “Eşitlikçi cümle bir hiç değildir. Bir cümlenin sahip olduğu güç, ona verilen güçtür. Bu öncelikle eşitliğin kendini kendine referans gösterebildiği bir yer yaratma gücüdür: eşitlik bir yerlerde vardır; bu söylenmiştir, yazılmıştır.”³¹ Fakat bu şekilde iyimser bir bakış açısı bünyesinde eşitliğin, insan onurunun ve insan haklarının yalnız ideolojik kaygılarla kısıtlı bir alana hapsedilme riskini barındırmaz aynı zamanda halihazırda metinlerde yer alarak olası alternatiflerinin de ortaya çıkmasını engeller. Öte taraftan insan Hakları Evrensel Bildirgesi insan haklarını dayandırdığı insan onuru kavramına herhangi bir gerekçe sunma ihtiyacı hissetmemiştir. Dahası insan onurunun ne olduğunu da tanımlanmamıştır. Bu bağlamda onur kavramı yalnız teorik olarak değil fakat pozitif hukuk içinde de tanımlanmayarak bir bilinmeyen olarak kalmıştır³².

III. İNSAN ONURUNUN MEVCUT DURUMUNA ELEŞTİRİLER

Marksist literatür açısından baktığımızda insan onuru kavramı tartışılabilir bir görünüm kazanır. Öncelikle Marx, en başından itibaren

²⁹ ÇELİK, Elif. “İnsan Hakları Hukukunda İnsan Onurunun Yeri ve Rolü”. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 9, s. 2, 2019, s. 310

³⁰ ÖZDEMİR Ali Murat, AYKUT Ebubekir Marksizm ve Hak Kavramı: Kuramsal Bir Yaklaşım Denemesi. *İnsan Hakları Yıllığı*, c.28, 2010, s.29

³¹ RANCIERE, Jacques. *Siyasalın Kıyısında*, Metis Yayınları, Ankara, s. 57.

³² REISMAN, Michael. «A Judge’s Judge: Justice Florentino P. Feliciano’s A Judge’s Judge: Justice Florentino P. Feliciano’s» *Law In The Service Of Human Dignity* içinde, yazar Debra P. Steger, Peter Van Den Bossche Steve Charnovitz, 3-10. New York: Cambridge University Press, 2005. s.9.

insan haklarına kavram olarak karşıdır³³. Zira soyut hak kavramını burjuva ideolojisinin bir uzantısı olarak görmektedir. Haklar somut, uygulama alanları net bir şekilde düzenlenmelidir. Ayrıca bu hakların bir mücadele sonucunda insanlar tarafından somutlaştırılması gerekir ki, gerektiğinde savunulabileceği kadar bilinç ortaya çıkabilsin. Dolayısıyla insan haklarının kaynağı kapsamında insan onurunun soyut ve metafizik temellendirilmesine Marx karşı çıkmaktadır³⁴. Kuşkusuz insanı diğer canlılardan ayıran insan doğası argümanı ile farklı bir insan onuru anlayışı çıkarmak mümkündür. Örneğin; insanın zamanın ruhuna uygun genel ihtiyaçları karşılandıktan sonraki faaliyeti tamamen yaratıcıdır ve bu başka hiçbir canlıda bulunmaz. Ancak insana yüklenen bu değeri doğrudan soyut bir haklar sistemine gerekçe olarak sunmak mümkün değildir. İnsan hakları kavramındaki insan her ne kadar şeklen herkesi ifade etse dahi işlevsel olarak kuşkusuz bu haklardan yararlanma imkanına sahip olan bir kesimi tanımlar; bu bağlamda haklar da insan onuru da insanların tamamına değil üretim araçlarını elinde tutan bir azınlık sınıf olarak burjuvaya aittir.³⁵

Marx ve Lenin'in yanı sıra erken dönem Sovyet hukukçularının da belirttiği gibi, hukuk ve siyaset, işleyen toplumun – ekonomik sistemin “temeli” kadar önemli görülmedi. Bu nedenle, sınıf mücadelesindeki sömürü dinamiği bağlamında ekonomik ve sosyal haklar daha önemliyken, haklar – kişisel ve siyasi garantiler – bir kenara bırakıldı.³⁶

Soyut insan haklarını soyut başka bir kavramla yorumlamak, Marksist teori çerçevesinde pragmatik ve ideolojik hale gelir. Bu bakış açısını hem Marx, hem Burke farklı açılardan da olsa paylaşmaktadır. Fransız devrimine ve getirisi olan insan haklarına ilişkin Burke, soyut düşüncüyü sevmediğini, özgürlük ve eşitliğin farklı olduğunu, gerçek eşitliğin Tanrı tarafından yargılanması gerektiğini, özgürlüğün yasanın bir kurgusu olduğunu ve her istediğini yapmak için bir mazeret olmadığını yazmıştır. Burke'nin görüleceği üzere asıl kaygısı hakların herkese ait olduğu söyleminin pratikte bu haklardan herkesin eşit bir

³³ **ÖZDEMİR** Ali Murat, AYKUT Ebubekir Marksizm ve Hak Kavramı: Kuramsal Bir Yaklaşım Denemesi. İnsan Hakları Yıllığı, c.28, 2010, s.27

³⁴ **TÜRE**, Fatih. «İnsan Haklarının Normatif Kökeni», Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s.32, 2014, s.160

³⁵ **MARX**, Karl. Yahudi Sorunu. Ankara: Sol Yayınları, 1997. s.29, 32-35.

³⁶ **LUKINA**, Anna. «Soviet Union and the Universal Declaration of Human Rights.» Max Planck Institute for European Legal History Research Paper Series 1, 2017, s.4.

biçimde yararlanması anlamına gelmemesidir. Radikal değişim konusunda huzursuzdur ve böyle eylemlerin daha fazla soruna yol açacağına inanmaktadır. Burke, devrimciler karşılık gelen görevler veya bazı katı nitelikler olmadan hiçbir hak olmadığını anlamadığını iddia eder. Burke, Fransız Devrimi'nin, sözde rasyonel olan soyut temelleri insan doğasının ve toplumunun karmaşıklıklarını görmezden geldiği için feci bir şekilde sona ereceğini savunarak metafizik yerine çözümlerin pratikliğine odaklanmaktadır. Burke'ye göre önemli olan soyut bir biçimde şekli haklara sahip olmak değil, bu hakların ne kadar kullanılabilirdiği: "Bir insanın soyut gıda veya tıp hakkını tartışmanın faydası nedir? Soru, onları tedarik etme ve yönetme yöntemiyle ilgilidir. Bu müzakerede her zaman metafizik profesöründen ziyade çiftçinin ve doktorun yardımını aramayı tavsiye ederim".³⁷

Benzer bir bakış açısını Schmitt'in siyasal ilahiyat tanımına paralel bir şekilde ilerleyerek de bulmak mümkündür. Günümüzde insan hakları, ilahi bir görünüm kazanmış gibidir³⁸. Böylelikle artık sorgulanamaz ve kabul edilmek zorundadır. Ancak bu aslında liberalizmin apolitikleştirme araçlarından biridir.³⁹ Siyaset üstü gibi sözlerle üzeri örtülen konuyu kitlelerin tartışma alanının dışına iter. Onlar için doğrusu zaten karar verilmiştir. Ancak; hukuk ve ahlak apolitik olamaz. Tam tersine, apolitiklik burjuvazi tanrısının herkese verdiği kutsal emirdir. Bu gibi araçlarla insanlar sorgulanmaz gibi kabul ettikleri kavramlarla siyaseti hakim sınıfın eline bırakmaktadır. Bu görüş, insan onuru kavramında asıl fayda görenleri işaret etmesi bakımından, Marx'ın eleştirisi ile benzer bir sonuca ulaşmaktadır.

SONUÇ

Antik Roma'dan gelen dignitas, kazanılan bir değerken günümüzde aldığı şekliyle her insanın her zaman sahip olduğu bir değer olarak ifade edilmektedir. Günümüzde insan onurunun çeşitli şekillerde finansal güvenceye, evrensel asgari gelir sağlanmasına ve cinsel yönelimin özgür ifadesine dayandığı söylenmektedir. Bu bağlamda, insan onuru bir standart ortaya koymak yerine birbirleri ile ilişkili olmayan

³⁷ BURKE, Edmund. *Reflections on the Revolution in France*. New Haven and London: Yale University Press, 2003. s.156.

³⁸ TÜRE, Fatih. «İnsan Haklarının Normatif Kökeni», *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.32, 2014, s.160

³⁹ ROBERTS, Aaron B. «Carl Schmitt-Political Theologian?» *The Review of Politics*, 2015: s.474.

çeşitli normatif talepler için ortak bir referans noktası haline gelerek farklı amaçlar için farklı gruplara hizmet eden kullanışlı bir araca dönüşmektedir. İnsan onurunun geleneksel unsurlarından olan her insanın eşit değeri, öz saygı, özerklik ilkelerinin teorik temellerini ve aralarındaki ilişkileri incelemenin daha tutarlı ve sağlam bir çerçeve geliştirilebileceği söylenebilir. Bu bağlamda bir insan onuru çalışması, sosyal hakların mevcut yönünün insan refahını gerçekten destekleyip desteklemediğini değerlendirmeye yardımcı olabilir.⁴⁰

Bu değerlendirmelerden insanın potansiyeline dayandırılan değer kıstası bize en mantıklı olanı gibi görünmektedir. Zira tüm insanlar iyi değerlidir ve muhtemelen olmayacaktır da. Ancak olabilme potansiyeline dair bir inanç kuşkusuz metafizik ve hatta bir çeşit seküler din iddiasıdır. Fakat; temel sorun insanın değerinin nereden, ne sebeple geldiğinden ziyade, bu değerın hukuk alanında olduğu söylenen etkilerine ilişkindir.

Her ne kadar örtüşen konsensüs teorisi güncel olarak tutarlı bir çerçeve çiziyor gözükse dahi bu konsensüs iddiası, liberalizmin etkisi ile ortaya çıkmış ve soyut insan hakları düşüncesini aşamamıştır. Örtüşen konsensüs yaklaşımı, normatif uzlaşmayı siyasal çatışmanın ötesinde konumlandırması bakımından, liberal evrensellik söyleminin ideolojik etkilerini yeniden üretme riski taşımaktadır. Zira açıklıkla görünmektedir ki, insan onurunun içeriği insanlığın ortak paydası değil, Batı toplumunun evrensellik iddiası ile dayattığı “insanlık” kıstasıdır. İçerik olarak bu iddia burjuvazinin tarihsel ihtiyaçlarına hizmet edecek şekilde oluşturulmuştur. Sınıfsal yapıyı gizlemek, normalleştirmek için kullanılan kapitalist ideolojinin aygıtlarından biri olarak karşımıza çıkan tanımsız bırakılmakla içinde tehlikeler barındıran mevcut haliyle insan onuru kavramı, Marksist literatür açısından bir “yanlış bilinç” ya da Schmitt’e göre siyasal ilahiyat kavramı olmaktan öteye geçememiştir.

⁴⁰ CHAN, Chak Kwan, ve Graham Bowpitt. *Human Dignity And Welfare Systems*. Bristol: The Policy Press, 2005. s.4.

KAYNAKLAR

- BURKE:** Edmund. Reflections on the Revolution in France. New Haven and London: Yale University Press, 2003.
- CHAN:** Chak Kwan. ve Graham Bowpitt. Human Dignity And Welfare Systems. Bristol: The Policy Press, 2005.
- ÇELİK:** Elif. İnsan Hakları Hukukunda İnsan Onurunun Yeri Ve Rolü.» Hacettepe HFD 9, s. 2 (2019): 282-310.
- ÇELİK:** Elif. İnsan Onurundan İnsanın Kırılganlığına: İnsan Haklarının Temelinde Yatan Kavramları Yeniden Ele Almak. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2015.
- DOĞAN:** İlyas. «Alman Öğretisinde İnsan Onuru ve Güncel Sorunlar Hakkında Kısa Bir Giriş.» Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 13, no. 2 (2005): 51-59.
- DONNELLY:** Jack. Universal Human Rights in Theory and Practice. Ithaca and London: Cornell University Press, 2013.
- DURAN:** Asim. İnsan Onuruna İlişkin Farklı Perspektifler. Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi 18, no. 2. 2018: 101-121.
- EROĞUL:** Nebile. “Evrensel İnsan Hakları mı Kültürel Görelilik mi? Aristoteles, Kuçuradi ve Kant’ın Düşüncelerinde İnsan Olanakları ve Hakları”. *İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* c.4 s.1, 2025 ss. 91-126
- FERON:** Henri. Human Rights And Faith: A ‘World-Wide Secular Religion’?. *Ethics & Global Politics*, 2014. c.7, s.4, ss. 194-195
- GÜRBÜZ:** Ahmet. «İnsan Haklarının Filozofik Temelleri.» *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, 2010: 68-83.
- HABERMAS:** Jurgen. «The Concept of Human Dignity and The Realistic Utopia of Human Rights.» *Metaphilosophy*, c.41, s.4 (2010): 464-480.
- <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 13.05.2025.
- <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Genesis%201&version=NIV> Erişim Tarihi: 20.08.2025.

- KANT:** Immanuel. *Groudworck of the Metaphysics of Morals* (11th ed.). (M. J. Gregor, Trans.). Cambridge University Press. 2006
- KAYA:** Semih Batur. *Bir İnsan Hakları Kategorisi Olarak İnsan Onuru Kavramı ve Türkiye’deki Uygulaması Üzerine Bir Analiz*. İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. c.9, s.2.
- LUKINA:** Anna. «Soviet Union and the Universal Declaration of Human Rights.» Max Planck Institute for European Legal History Research Paper Series 1 (2017): 1-15.
- MARX:** Karl. *Yahudi Sorunu*. Ankara: Sol Yayınları, 1997.
- MCCRUDDEN:** Christopher. *Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights*. IILJ Working Paper 2008/8. New York University School of Law. 2008.
- ÖZDEMİR:** Ali Murat, **AYKUT:** Ebubekir. *Marksizm ve Hak Kavramı: Kuramsal Bir Yaklaşım Denemesi*. İnsan Hakları Yıllığı, c.28, 2010, s.23-44
- ÖZKAN:** Fatih. *Duns Scotus’ta Tanrı ve Ahlâk Yasası*, *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*. 2019.
- PELE:** Antonio. (2016). *Kant On Human Dignity. A Critical Approach*. *Espaço Jurídico Journal of Law*, 2016, c.17, s.2, ss. 493-512
- RANCIERE,** Jacques. *Siyasalın Kıyısında*, Metis Yayınları, 2007, Ankara.
- REISMAN:** Michael. «A Judge’s Judge: Justice Florentino P. Feliciano’s A Judge’s Judge: Justice Florentino P. Feliciano’s.» *Law In The Service Of Human Dignity içinde*, yazar Debra P. Steger, Peter Van Den Bossche Steve Charnovitz, 3-10. New York: Cambridge University Press, 2005.
- ROBERTS:** Aaron B. «Carl Schmitt-Political Theologian?» *The Review of Politics*, 2015: 449-474.
- SULMASY:** Daniel. «Human Dignity and Human Worth.» *Perspectives on Human Dignity: A Conversation içinde*, yazar Norelle Lickiss Jeff Malpas, 9-18. Dordrecht: Springer, 2007.
- TÜRE:** Fatih. «İnsan Haklarının Normatif Kökeni», *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.32, 2014, s.149-161

YILDIZ, Necip. Rawls' Conceptions of Constitutional Consensus and Overlapping Consensus in View of the Democratization Literature. *Ardahan Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c.2 s.3, 2016, s.27-47